

RÁKOS PÉTER

ADALÉKOK AZ EMBER TRAGÉDIÁJA CSEHORSZÁGI VISSZHANGJÁHOZ

Irodalmi körökben köztudomású, hogy Az Ember Tragédiája külföldi színpadi pályafutása során eddig Prágában aratta a legnagyobb sikert. Néhány fontosabb Madách-monográfia megemlékezik erről, vagy legalábbis utal rá. Így Voinovich Géznál bibliográfiai utalást találunk a kérdésre,¹ Németh Antal hasznos könyve, bár hézagosan, részleteiben is taglalja Madách drámájának csehországi visszhangját,² Barta János pedig a negyvenes évek elején megjelent könyvének „A hírnév krónikája” c. fejezetében röviden összefoglalja az ismert tényeket az 1892-es előadással és betiltásával, valamint az 1904-es felújítással kapcsolatban.³ Az Ember Tragédiája prágai fogadtatásával külön is foglalkozó közlemények: Siklóssy László cikke a Vasárnapi Ujság 1904-es évfolyamában,⁴ majd csaknem húsz évvel később Siklóssy Pál az EPhK-ben.⁵

Siklóssy László azzal kezdi érdekes beszámolóját, hogy míg a magyarság figyelemmel kíséri a szláv népek: oroszok, lengyelek, szerbek kultúráját, azok alig vesznek tudomást a magyar irodalomról. Ami azonban a cseheket illeti, fordított a helyzet. „Mi alig tudunk róla, hogy a csehek nagy rokonszenvvel kutatják át klasszikusainkat, modern íróinkat egyaránt, s amit és amennyit csak lehet, megismertetnek a cseh olvasóközönséggel” — írja Siklóssy. Cikkében feleleveníti az 1892-es bemutató körülményeit, hatalmas sikerét (az az értesülése, hogy a Tragédiát egy hónapon át játszották 31-szer, természetesen téves: a harmincegy előadás július 23-tól október 6-ig húzódott). Siklóssy megnyugtató a magyar közvéleményt, hogy Madách remekműve nem mint holmi látványosság aratott sikert, amint azt valamelyik magyar napilap jelentette, hiszen fordítása és színre alkalmazása a magyar irodalmat kiválóan értő František Brábek (Brábek Ferenc) és a nagy cseh költő, Jaroslav Vrchlický műve. Vrchlický nyilatkozott is a Vasárnapi Ujságnak: nem tud ugyan magyarul, de — úgymond — „a gondolatok mélysége, a művészi forma ritka tökéletessége annyira lenyűgözte lelkemet, hogy sejtetik velem a hangszer búbját is”. Siklóssy Pál közleménye prágai vonatkozásaiban a Siklóssy Lászlót veszi alapul.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1951-ben lezajlott Madách-vitája alkalmával újra szóba került a prágai előadás is. Waldapfel József, kétségtávol helyesen, a Tragédiának a haladó világnézet szempontjából kedvező értelmezését támasztotta alá a prágai siker tényével. „Az Ember Tragédiája ellentmondásos tartalmának haladó elemei a legnagyobb hatással Az Ember Tragédiája prágai előadásain érvényesültek. Az ó-csehek aulikus politikája és a német elnyomás ellen akkor még demokratikus jelszavakkal és a népi tömegek élén harcoló ifjú-csehek nemzeti ellenállásának tetőpontja volt ez az idő... A csehek megértették Madách művészi szándékát...” — olvassuk Waldapfel József előadásában.⁶

Ismeretesek tehát a legfontosabb tények: a Tragédia 1892-es kirobbanó sikere, a politikai színezetű tüntetések és a rendőri beavatkozás, az 1904-es felújítás, Vrchlický közreműködése. De az egykorú sajtóban, rendőri krónikákban és másutt találhatunk még jónéhány

¹ Voinovich Géza: Madách Imre és Az Ember Tragédiája. Budapest, 1922.² 589. l.

² Németh Antal: Az Ember Tragédiája a színpadon. Budapest, 1933. 70–73. l.

³ Barta János: Madách Imre. Budapest, é. n. 181. l.

⁴ Siklóssy László: Az Ember Tragédiája Prágában. Vasárnapi Ujság 1904. 49. sz.

⁵ Siklóssy Pál: Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon. EPhK, 1923. 121–124. l.

⁶ Az MTA I. osztályának közleményei. 1952. (II.), 248. l.

nem érdektelen részletet, melyek közelebbről is megvilágíthatják Az Ember Tragédiája csehországi előadásainak kérdését. Ezek közül szeretném néhány lényegesebbre felhívni a figyelmet.

*

Magyar színdarabokat Az Ember Tragédiája előtt is játszottak Prágában. Különösen a magyar vígjáték talált kedvező fogadtatásra, legalábbis azoknál, akik a cseh színház műsorát voltak hivatva megválogatni. Színre került Prágában (1869-ben, még az ún. Ideiglenes Színházban) Szigligeti Ede „Rózsa” c. vígjátéka (külön érdekesség, hogy ezt a darabot a cseh kultúra és tudomány egyik legnagyobb alakja, a világhírű Jan Evangelista Purkyně fordította csehre, mégpedig magyarból!); 1872-ben ugyanott került színre Rákosi Jenő Aesopusa, 1884-ben játszott a cseh Nemzeti Színház Dóci Lajos „Csók”-ját, 1889-ben Csiky Proletárok-ját, 1892-ben került sor Az Ember Tragédiája prágai „ősbemutatójára”.

De egyébként is igen eleven volt Prágában ekkortájt az érdeklődés a magyar irodalmi alkotások iránt. 1892-ig már elég szépszámú magyar irodalmi művel ismerkedhetett meg anyanyelvén a cseh olvasó. Hogy csak a legfontosabbakat említsük, már a Bach-korszakban megjelennek — folyóiratokban elsősorban — magyar lírikusok, Petőfi, Vörösmarty, Eötvös költeményeinek cseh fordításai, 1867-ben könyvalakban is megjelenik Kisfaludy Károly „Szeget-szeggel” c. darabja, 1870-ben jelenik meg František Brábek és Karel Tůma fordításában az első Petőfi-kötet, ezt követi 1871-ben a legnagyobb cseh költő, Jan Neruda, forró vallomása Petőfi iránti rajongásáról. Petőfi továbbra is a haladó cseh körök, munkásmozgalmi kiadványok kedvelt költője, a kiegyezés utáni évtizedekben megjelenik csehül Eötvöstől „A falu jegyzője”, Jókainak rengeteg regénye és elbeszélése, köztük a „Fekete gyémántok”, „A kőszívű ember fiai”, „Az arany ember”, „Szegény gazdagok”, a „Szabadság a hó alatt”; Mikszáth rövidebb lélegzetű műveiből többek között „A lohinai fű”, „A beszélő köntös”, „A tekintetes vármegye” és sok más. Elfogulatlan csehek előtt nem kellett tehát bizonygatni a magyar irodalom színvonalát, gazdagságát; nyugodtan feltételezhetjük, hogy a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején a magyar irodalom tekintélye Csehországban meg volt alapozva.

Az Ember Tragédiája első prágai előadásához, mint ismeretes, az 1892-es bécsi kiállítás adott ösztönzést a kiállításon vendégszereplő cseh Nemzeti Színház igazgatójának, F. A. Šubertnek, akire nagy hatást tett a hamburgi társulat Madách-előadása. De Madáchról és Az Ember Tragédiájáról nem ekkor esett első ízben szó cseh irodalmi körökben. Jaroslav Vrchlický ugyanis már 1886-ban felhívta a csehek figyelmét Madách művére.⁷

A nagy költőnek azon frissiben kezébe jutott Fischer Sándor akkoriban megjelent német nyelvű fordítása, és felfigyelt rá. Vrchlický, aki egy erősen „világirodalmi” érdeklődésű és időnként — eléggé vitathatóan — kozmopolitának bélyegzett írói csoporthoz tartozott ezúttal is világirodalmi analógiákból indul ki. Megjegyzi, hogy Az Ember Tragédiája elolvasása előtt Victor Hugo posthumus művével, a „Fin de Satan”-nal foglalkozott; a hugói mű kapcsán kifejtett tézisének, hogy ti. az emberiség fejlődésével foglalkozó művekben a tárgy elvontsága ártalmára van a plasztikus ábrázolásnak, szerinte Az Ember Tragédiája is igazolja. Hanem azért Madách „misztériuma” zseniálisan bátor koncepciójú mű; jó volna, ha František Brábek,⁸ a magyar irodalom kiváló ismerője, gondoskodna arról, hogy a csehek többet is megtudjanak Madáchról, mint amennyit így másodkézből meg lehet tudni. Vrchlický ezután a színrehozatal lehetőségeivel foglalkozik, említi a Paulay-féle pesti előadást. Érdekes, hogy már ekkor, minden külföldi precedens nélkül, felismeri a darabban, különösen a történeti színekben rejlő dekorációs lehetőségeket. Ebben a tekintetben, írja Vrchlický, Az Ember Tragédiája az ünnepelt „Excelsior”-hoz hasonlítható.

Ehhez tudnunk kell azt, hogy Luigi Manzotti és Romuald Marengo „Excelsior” c. látványos balettjét 1885-ben, tehát nem sokkal Vrchlický cikke előtt mutatta be a prágai Nemzeti Színház. Az „Excelsior” éveken át vonzotta a közönséget, mint afféle kipróbált hatású „kasszadarab”. Annak azonban, hogy Madách komoly filozófiai műve a cseh költőnek éppen a felszines Excelsiort juttatja eszébe, igen kézenfekvő oka van. Ugyanis az Excelsiorhoz — amely a civilizáció jelképes dicsőítése — Vrchlický verses kísérőszöveget írt, hogy a prágai

⁷ Jaroslav Vrchlický: Tragedie člověka. Hlas Národa (Nedělní Listy), 1886. IX. 5. (Az ó-cseh párt napilapjában megjelent ismertetés.)

⁸ František Brábek (Brábek Ferenc), a magyar nyelv főiskolai lektora Prágában (1881-től). A magyar kultúra lelkes, odaadó terjesztője volt a csehek között. Erdemes, ma már természetesen elavult, kiadványai: két cseh–magyar és magyar–cseh szótár, egy magyar nyelvkönyv és igen sok apróbb cikk, tanulmány az egykorú folyóiratokban. Igen sok magyar szépirodalmi alkotást fordított csehre.

közönség számára hozzáférhetőbbé tegye. Az Excelsior Vrchlicky-féle szövege a darab jellegéhez képest határozottan komoly, művészi szándékú alkotás. Noha itt nincs szó történeti fejlődésről, a tárgy általános emberi jellege és történeti korokat átfogó érvényessége Vrchlickyt a Madáchéhoz igen hasonló eszmékre ihlette. Az Excelsiorban a Fény szelleme verseng Nocturnussal, a sötétség szellemével. A Fény szelleme a civilizációt, s ami a darab gondolata szorint ezzel egyértelmű: a világ népeinek testvériségét védelmezi Nocturnus romboló szándékai ellenében. Egyes részletek egyezései Madách gondolataival annál feltűnőbbek, mert hiszen csak a véletlennek tulajdoníthatók:

„Dlouho netrva tmy vítězství.
Jet' ona pozadím, kde světla zár
se mohutnějším jasem pozastkví
a v mracích objeví se božská tvář.”

„...a sötétség győzelme nem tart soká.
Háttér az csupán, amelyen a fény
csak annál nagyobb ragyogással tündököl
s a felegekből előtűnik Isten arca.”

— olvassuk Vrchlickýnél. Bizonyára nem erőszakolt a feltevés, hogy Madách Lucifere visszaidézhetette 1886-ban Vrchlický emlékezetébe az 1885-ben bemutatott s állandóan műsoron tartott Excelsior Nocturnusát (aki egyébként, akárcsak Lucifer, időnként alakot vált, súlylyesztőben tűnik el stb.). Isten arca Madáchnál is előtűnik, s amit az Úr Az Ember Tragédiája utolsó színében mond Luciferről (...hideg tudásod, dőre tagadásod lesz az élesztő, mely forrásba hoz stb.), rokonítható némileg Vrchlickýnek azzal az eszméjével, hogy a sötétség rendeltetése háttérül szolgálni a diadalmas Fénynek. Az Excelsiorban Nocturnus elbizakodottan kérkedik:

„Kam pata má se jednou zaboří,
tma musí vláti hustá.”

„Ahol lábamat egyszer megvetem,
ott sűrű sötétségnek kell elterjednie.”

Vajon nem emlékeztet-e ez Lucifer szavaira Az Ember Tragédiája első színében:

„Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.”

Az Excelsior befejező sora is, noha más körülmények között, más előzmények után, hasonló szellemben fogant, mint Madách „küzdj és bízva bízzál”-ja:

„Vy k světlu spějte, výš, jen výš!”

„Haladjatok a fény felé, csak feljebb, egyre feljebb!”

Mindezzel nem akarunk egyebet vagy többet mondani, mint azt, hogy Vrchlickýnek nem volt szándékában Az Ember Tragédiáját kisebbíteni azzal, hogy egy tetszetős baletthez hasonlította. Ezt különben Vrchlický maga is hangsúlyozza: „előnyére különbözik azoktól” (ti. Az Ember Tragédiája az Excelsiortól, az Amortól és más hasonló daraboktól), „gondolati mélységével, amely helyel-közzel valósággal elszédíti az olvasót, s amelynek Terpsichoré ama könnyű fajsúlyú portékája nyomába sem érhet”.

A világirodalomban rendkívül tájékozott Vrchlický már ekkor észreveszi azt is, hogy Az Ember Tragédiájának eszmei rokonsága más világirodalmi alkotásokkal megtevesztheti és igazságtalan ítéletre készítheti a bírálót. Szerinté főleg Milton művével, Byron Kainjával és elsősorban persze Goethe Faustjával lehet egybevetni Madách művét. De ne tegyük félre a könyvet az első színek elolvasása után, — inti Vrchlický az olvasót (nyilván ő is úgy járt Madách-csal, mint a mi Arany Jánosunk). A mű kibontakozása során Madách a legnagyobb színvonalára emelkedik. Kivált a befejezés mondható zseniálisnak. Nem lehet tehát kétségbevonni Madách eredetiségét; a tárgy kimeríthetetlen, ahány művész, annyiféleképpen nyúl a témához s keresi a megoldást. Itt igazán helyénvaló Goethe mondása: a lángelméket újraszüli a föld.

1892-ben, hat évvel Vrchlický cikke után megkezdődött Az Ember Tragédiája diadalútja a cseh színpadokon.

1892-ben és 1904–5-ben a prágai Nemzeti Színház, 1905-ben a brnoi (brünni) és plzeňi (pilseni) színház, 1909-ben ismét a prágai Nemzeti Színház játszotta Az Ember Tragédiáját. Bár a darab hatalmas visszhangját tekintve nem volna meglepetés az sem, ha további adatok kerülnének napvilágra, az eddigiek birtokában 103 előadást tarthatunk nyilván:⁹

Prága	1892	31 előadás
Prága	1904–5	35 előadás
Brno	1905	15 előadás
Plzeň	1905	12 előadás
Prága	1909	10 előadás

1892-ben tudvalevőleg rendőri beavatkozás vetett véget a cseppet sem lanyhuló sikersorozatnak, 1904–5-ben a cseh színházak egymásnak adogatták át a díszleteket, tehát ekkor is külső technikai okok miatt szakadt félbe az előadások sorozata. Ezért a számok, habár így is jelentékeny sikerről tanúskodnak, nem adnak hű képet az érdeklődés méreteiről.

*

S most rátérhetünk az előadások történetére, körülményeire, hátterére, fogadtatásukra a sajtóban.

A Tragédia 1892-es előadása a színházi évad kiemelkedő eseménye volt. A fordítás Vrchlický és Brábek közös munkája; úgy látszik, Brábek mint Vrchlický informátora magyar irodalmi kérdésekben már azelőtt is együttműködött a költővel, utóbb pedig együtt fordították csehre Petőfi költeményeinek legjavát s Aranytól a Buda halálát. Brábek Vrchlickýtól függetlenül is sokat fordított. Az Ember Tragédiájának 1893-ban könyvvalakban megjelent teljes cseh fordítása Brábek önálló munkája; minthogy azonban az 1892-es bemutató szövegének alapjául a hamburgi német előadás szolgált, s Vrchlický maga kitűnően értett németül, Brábeknak itt valószínűleg csak az ellenőrzés feladata jutott. Az 1892-es szövegnek valójában csak egyes sorai egyeznek Brábek 1893-as fordításával, az egész azonban erősen Vrchlický stílusának jegyeit viseli, bár a színlap szerint a darabot Brábek fordította, Vrchlický pedig a hamburgi szövegkönyv szerint „színre alkalmazta”. A Nemzeti Színház birtokában levő szövegkönyvön még ott látható Ladislav Stroupežnickýnek, a jeles cseh drámaírónak, a prágai Nemzeti Színház akkori dramaturgjának megjegyzése: „előadásra javasolom”, ami Stroupežnický utolsó ténykedései közé tartozhatott, mert nem sokkal azután meghalt.

A császári és királyi rendőrség, amely oly csattanósan vetett véget a Tragédia 1892. évi előadásainak, már a bemutató előtt okvetetlenkedett. A színpadi bemutató engedélyezését az előzetes cenzúra, akárcsak Bécsben, itt is feltételekhez kötötte; korlátoltságukban olykor megdöbbentenek ezek a feltételek, de naivitásuk néha meg is mosolyogtat. Sokban szó szerint egyeznek a bécsiekkel. A hamburgi szöveg nyomán amúgyis megcsontított fordítást a cenzúra még jobban megkurtította. A cenzúra természetesen a klérus és a fennálló tőkés világrend érdekében dolgozott; ami ezek elleni lázadásnak tűnt, azt akkor sem mondhatták el a szereplők, ha a szerző által nem helyeselt s a darab kifejlése során tévesnek bizonyult tételt hangoztattak. Éva szerepéből kimaradt a „Mégis kegyetlen a mi alkotónk” felkiáltás, a Tragédia 268. sora;¹⁰ a római színből az egyház tekintélye érdekében kihagyták azt a jelenetet amikor Péter apostol megkereszteli a haldokló Hippíát; a konstantinápolyi jelenetet, amely a dogmává mervedett, kegyetlenségben tobzódó egyházat bírálja, a cenzúra az értelmetlenségig eltorzította; már a hamburgi változatban is kimaradt Tankréd felháborodása az ártatlanok legyilkolásán és a patriarcha kenetteljesen gonosz válasza (1530–1533.); kihagyták továbbá azokat a sorokat, melyek a skolasztikus homousion-homoiouion ellentét és az eretnekegetés tanulságait szűrik le. Nem járt jobban az első prágai szín elején az inkvizíciót ostorozó kis párbeszéd sem, amely nemcsak a klérus, hanem az udvar és a nemesség ellen is irányul (1878–1880. sorok), Kepler és Rudolf császár párbeszédéből törölni kellett a Kepler anyjára vonatkozó sorokat (1917–1923). Igen érzékenyen reagált a cenzúra a londoni jelenetre, ami itt különösen érthető, ha meggondoljuk, hogy Csehország már ebben az időben a Monarchia

⁹ Szinnyei József (Magyar írók élete és munkái) prágai német nyelvű előadásról ír, ez azonban alkalmasint tévedés, mert ugyanakkor nem említi a prágai cseh nyelvű bemutatót.

¹⁰ A sorokra való utalásnál itt és a továbbiakban Waldapfel József 1954-es kiadását vesszük alapul (Madách Imre: Az ember tragédiája, Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó).

legiparosodottabb, a kapitalista fejlődésben leghaladottabb országrésze volt, az elővigyázat tehát itt talán még inkább helyén volt, mint Bécsben. Szó sem lehetett arról, hogy Prága színpadán egy gyári munkás a kizsákmányolásról, vérszopó gazdagokról elmélkedjék, különösen abban a fenyegető hangnemben, ahogyan Madáchnál beszél (2709–2711.), veszedelmes lett volna a tőkés rendszer lényegéről úgy lerántani a leplet, mint maguk a gyárosok teszik a Tragédiában (2889–2898.), vagy úgy megbélyegezni az osztálytársadalom igazságszolgáltatását, mint a halálraítélt munkás elvtársa (3032.).

Ilyen és hasonló módosítások után engedélyezte tehát a cenzúra Az Ember Tragédiája prágai előadását, „továbbá azzal a feltétellel, hogy »Az Úr« megszemélyesítője láthatatlan lesz, s a VI. színben a hetérákat játszó színésznők kosztümjei az illendőség határain belül maradnak...”¹¹

A sokat „javított”, toldozott-foldozott szövegkönyv arról tanúskodik, hogy a végleges szöveg megállapítása előtt még más helyről érkező, de hasonló szellemű követelményeknek is eleget kellett tenni; kimaradt például Kepler támadása a kiváltságok ellen (2009.—2039. sorok) és több más fontos részlet. Az uralmon levő rendszer cerberusai aligha tartották a Tragédiát reakciós alkotásnak; sorra irtották belőle a „felforgató szándékú”, kifogásolható részeket, ami — ha nem is döntő érv —, legalábbis a Tragédia értékelésénél tekintetbe vehető körülmény.

Nem csoda, hogy a közönség elé a Tragédiának egy a végletekig „sterilizált” változata kerülhetett csak. Az 1892-es prágai előadásból teljes egészében kimaradt a két leghaladóbb szellemű szín: a konstantinápolyi és a londoni, tehát az egyház és a kapitalizmus bírálata. Az egyiptomi és a római színt két-két jelenetre osztották, a két prágai színt — mint már Paulaynál — itt is összevonták a forradalmi párizsi jelenet elé; minthogy azonban a londoni jelenet elmaradt, így a francia forradalom után rögtön a falanszter következett, ami teljes értelmetlenség.

Meg kell azonban jegyezni, hogy egyébként a prágai Nemzeti Színház mindent megtett, hogy a darab sikerét biztosítsa. Az Ember Tragédiája színlapján 1892-ben, mint később is, a cseh színház történetének legfényesebb neveit olvashatjuk. Ádám szerepében Seifert és Slukov váltakoztak, Évát Bittnerová (később Laudová) alakította, Péter apostolt a prágai cseh színház akkoriban legjobb jellemszínésze és rendezője, Josef Šmaha, aki később átvette Bittnertől Lucifer szerepét; de már 1892-ben epizód szerepet kap Az Ember Tragédiájában minden idők két legnagyobb cseh színésze: Jindřich Mošna és Eduard Vojan is. A Kautsky–Rottonara-féle híres díszleteket, amelyek Esterházy herceg költségére készültek a bécsi Hoftheater díszletfestőinél, Prágának is kölcsönadták, amit a színház igazgatósága unos-untalan reklámozott is a napi sajtóban.

A július 23-i bemutatótól kezdve a közönség valósággal özönlött a Tragédia előadásaira. Az Ember Tragédiája sikerével ebben az időben egyetlen egy más darab sem vetekedhetett. Ha végigbongésszük a Nemzeti Színház bevételeit azokban a hónapokban, amikor a Tragédia műsoron volt, kiderül, hogy Madách darabját népszerűség tekintetében csak „A cár futárja” c. Verne-regényből készült színdarab közelítette meg valamelyest (véletlenül ezt is magyar szerző: Csepreghy Ferenc alkalmazta színpadra). Messze elmarad ezekben a hónapokban a Tragédia közönségsikere mögött Smetana „Eladott menyasszony”-ának, Gounod „Faust”-jának, Wagner „Lohengrin”-jének és az egykor oly népszerű „Excelsior”-nak a látogatottsága is.

A közönségtől ily kirobbanó tetszéssel fogadott darabnak természetesen a sajtóvisszhangja is igen nagy volt. Valamirevaló prágai lap nem hagyhatta figyelmen kívül a Nemzeti Színház magyar újdonságát. A dolog természetéből következik, hogy a higgadtan ítélkező kritikusok nem írnak Madách művéről olyan osztatlan lelkesedéssel, amilyennel a közönség ünnepelte. De eltekintve az egyes bírálókat közötti lényegtelenebb különbségektől, a sajtó-kritikák zöme az őszinte elismerés, tisztelet hangján értekeztek Az Ember Tragédiájáról. A leggyakoribb álláspont az, hogy Madách drámája komoly, mélyenszántó, értékes mű, az előadás során azonban sok minden elsikkad éppen a tartalmilag legértékesebb elemeiből, mivel a túlmeretezett, pazar kiállítás a darabból látványosságot csinál, s elvonja a figyelmet mélyebb értelmétől. Az egykorú kritikákból Németh Antal kettőt említ könyvében.¹² Ezek közül az őcseh párt napilapjának, a Hlas Národa-nak J. V. jelzésű kritikusa nem más, mint maga Jaroslav Vrchlický, a darab fordítója. Vrchlický nem foglalkozik bírálatában a darabbal, mert néhány nappal a bemutató előtt ugyanebben a lapban František Brábek részletesen ismertette a mű tartalmát és történetét.¹³ Az előadással kapcsolatban azonban Vrchlickýnek szkeptikus

¹¹ A szövegkönyv a cenzúra szabta feltételekkel együtt megtalálható a prágai Nemzeti Színház levéltárában 2967. sz. alatt.

¹² Németh Antal, i. m. 56. 1.

¹³ František Brábek: Tragedie člověka. Hlas Národa, 1892. VII. 22.

észrevételei vannak. Örömmel jelenti, hogy a dráma hamarosan könyvalakban is megjelenik ; erre amúgyis alkalmasabb, mint színpadi előadásra. Olvasás közben könnyebb áttekinteni a bonyolult mű szerkezetét, jobban lehet élvezni a műben oly bőkezűen elszórt szépségeket. A színpadon ellenben, ahova — a felhasználható idő rövidsége miatt — az eredeti műnek mintegy váza jut csak el, mindig a kiállításé lesz a döntő szó.

Vrchlický szerint az első három színt közönyösen fogadta a közönség, csak a történeti színek ragadták magukkal, ahol a mű realisabb talajra helyeződik át ; a Marseillaise pedig egyenesen felvillanyozta a közönséget.

A Národní Listy (a Hlas Národa-val szembenálló ifjú-cseh párt lapja) „š” jegyű kritikusa (Josef Kuffner) enyhén gúnyos hangnemben foglalkozik az előadással, ez a tónus azonban inkább a közönségnek szól, mint a darabnak. A közönség az első perctől fogva két táborra oszlik : az irodalmi igényű néző megbecsüli a darab értékeit, sajnos az előadás folyamán sok részlet megy veszendőbe. Az Ember Tragédiáját szerzője nem színpadra szánta. Az átlag-közönség viszont únja az örök igazságokat, a tagadás szellemét és más efféléket ; ellenben buzgón merül el a csinos, göndörfürtű angyalok és más kellemetes látnivalók szemléletébe. Jellemző, hogy ebből a filozófiai tartalmú drámai költeményből az egész este folyamán a Marseillaise kapta a legnagyobb tapsot.

A legnépszerűbb „független” napilap, a Národní Politika „-or” jelzésű bírálója (Jan Morávek) a legnagyobb elismeréssel ír Az Ember Tragédiájáról.¹⁴ Sajnálja, hogy csak „szerény kivonatban” adhatják elő. A darab alap gondolata, — a cikkíró szerint Ádám és Éva bolyongása és megtérése Istenhez — Comenius „A világ útvesztője” (teljes címmel : A világ útvesztője és a szív paradicsoma — Labyrinth svéta a ráj srdce) c. művének alapeszméjére emlékeztet. A bíráló minden hozzáfűzés nélkül megállapítja, hogy Az Ember Tragédiáját a világ-irodalomban mint »magyar Faust«-ot Goethe nagy műve mellett szokás emlegetni.

A színházi kérdésekkel foglalkozó „Česká Thalia” c. folyóirat ugyancsak különbséget tesz a mű és színe alkalmazása között.¹⁵ Bizonyos, hogy Madách nagyszerű költeményéről sejtelmünk sem volna, ha legalább véres torzóját be nem mutatták volna a színpadon. Amennyire a pompás kiállítás irodalmi szempontból megkárosította a művet, annyit használt a könyvnek. . . Minél kiválóbb egy irodalmi alkotás, annál kevésbé bírja meg a fényűző dekorációt” — állapítja meg a Česká Thalia kritikusa.

A havonta megjelenő „Světozor” „P.” jegyű kritikusa nyíltan ki is mondja, hogy Az Ember Tragédiája — könyvdráma. Olvasni kell, hogy az ember megértse a gondolkodó és költő alkotását ; amit a színpadon látni és hallani, az nem ragadja el a nézőt. Legsikerültebbnek — a falanszterjelenetet tartja a cikkíró. Általában dicsérrettel említi Madách történeti érzékét, viszont az egyes jelenetek végén ismétlődő pesszimiztikus kifejeést egyhangúnak és fásasztónak találja. Különös az is, hogy Lucifer úgy beszél az emberiség történetének legelében, mintha Schopenhauer és Büchner filozófiáján nevelkedett volna. . . Ez a cikkíró is tud a párhuzamról a Faust és Az Ember Tragédiája között, a különbség szerinte az, hogy Goethe műve elsősorban költemény, a magyar Faust inkább filozófia.

Az Ember Tragédiája prágai bemutatóját figyelemmel kísérte a prágai német sajtó egy része is ; azért csak egy része, mert a nacionalisztikusabb szellemű német lapok olykor szinte tüntetően nem vettek tudomást a prágai cseh kultúrelétről. A „Politik” c. német nyelvű lap, amely a cseh Národní Politikával azonos érdekelttség, igen behatóan foglalkozik Madách-csal és művével. Már a bemutatót megelőző napokban terjedelmes méltatást közöl a darabról a bécsi dr. Heinrich Monat tollából.¹⁶ Ennek az ismertetőnek nem okoz gondot a készülő előadás külsősége. A hamburgiak megtalálták a receptet : „a dekorációk kedvéért az eszméket is elviseli a közönség” — jegyzi meg csípősen. A darab maga remekmű, a történeti színek megannyi kis tragédia. Madách valósággal pazarol : ontja a gondolatokat és a tragédiai anyagot. Allegóriái seholsem sablonosak, alakjai élők, egyéniek. Német állásfoglalásról lévén szó, örvendetes, hogy ez a cikkíró is elutasítja a banális Goethe—Madách párhuzamot. A bevezető rész csakugyan emlékeztet Goethére, de ezt az ötletet a német költő is a Bibliából vette. Egyébiránt pedig — s ez igen helyes és pontos megfigyelése a bírálónak — a két mű különböző csapásokon halad. Goethe az Ember tragédiáját írta meg, Madách voltaképpen az emberiségét.

A „Politik” c. lap „-uh” jegyű kritikusa (Viktor Guth) a bemutató után visszatér a darabra. Ismét hangsúlyozza, hogy kiváló művészi alkotással gazdagodott a cseh színház repertoárja — olyan darabbal, melyet Theodor Vischer „hatalmas szellemi fegyverténynek” (gewaltige Geistestat) minősített, s melyre a magyar irodalom méltán büszke lehet. Nagy kár,

¹⁴ Národní Politika, 1892. VII. 26.

¹⁵ Česká Thalia, 1892. (VI. évf.), 261. 1.

¹⁶ Dr. Heinrich Monat : Die Tragödie des Menschen. Politik, 1892. VII. 21—22.

hogy kimaradt az előadásból a bizánci, a második prágai és a londoni szín. A befejezéssel azonban nincs megelégedve; a „küzdj és bízza bizzal!” az előzmények után nem megoldás, vagy csak olyan megoldás, amelyet Heine valahol így jellemzett: „...man uns mit einer Handvoll Erde endlich stopft die Mäuler. Aber ist das eine Antwort?”

Maga Šubert, a prágai Nemzeti Színház igazgatója, a színház évi működéséről írott szokásos évi összefoglalójában¹⁷ tiltakozik az ellen a felfogás ellen, mintha a minden várakozást felülmúló siker csak a díszleteknek és a jelmezeknek volna köszönhető. Hiszen Az Ember Tragédiája előtt fényűzőbb keretek között is játszottak már darabokat, s mégsem ekkora sikerrel. A darab tartalma, Šubert szerint, igenis nagy hatással volt a közönségre; rendőri betiltása nemcsak súlyos anyagi kár, hanem művészi veszteség is, mert „szintiszta költői mű ez, nemesítő hatása, s mint láttuk, a közönség nagy tömegeit is lenyűgözte”.

Az eddig említett bírálatokat összefoglalva annyit mindenestre meg kell állapítanunk, hogy a hivatásos színikritikusok egy árnyalattal tartózkodóbban nyilatkoznak a darabról, elsősorban annak színpadi lehetőségeiről, mint a laikusok zreei — a sikerből következtethetően — láthatták. Ez különben természetes is. Számottevő különbséget a mű értékelése tekintetében eddig nem láttunk, a nemzeti rivalitás szempontja a magyarokkal szemben még nem játszik oly lényeges szerepet, mint egy évtizeddel később; a bírálatok között politikai árnyalatokat nehéz megkülönböztetni, ez esetben az ó-cseh és az ifjú-cseh lap kritikusai között aligha volt elvi különbség (noha meg kell jegyezni, hogy a színház ó-cseh irányítás alatt volt, s ez gyakran váltott ki hírlapi csatározásokat).

Egyetlen lap bírálatát különül el élesen az általános hangulatból. A „Čech” c. klerikális jobboldali lap példátlan, útszéli hangú kirohanást intéz Madách és műve ellen. A rosszindulatú és leplezetlenül sovánisza támadás már a bemutató előtt megindult, és napokon át folytatódott — a „K.” jegyű cikkíró alkalmasint ismerte a teljes német fordítást, ha ugyan nem az előkészületek során ismerte meg Madách művét a cseh Nemzeti Színház szövegkönyvéből.¹⁸ Madách drámája „K.” szerint tipikusan magyar, amolyan szalonnás-paprikás izléstelenség. Ha a világ olyan volna, amilyennek Madách festi, öngyilkosságot kellene elkövetnünk, ha pedig a nők Madách Évájához hasonlítaniának, sohasem tudnánk rászánni magunkat a nőülésre. A darab cseppet sem eredeti. De ne csodálkozzunk ezen, szellemeskedik tovább a cikkíró: a magyarok világegyetében mások zsirján híztak, Madách is a legnagyobb lelki nyugalommal nyúlt bele a világtörténelem, világirodalom kincsesládájába. Madách művének alapvető hibája, hogy a szerzőnek sejtelve sincsen a „második Ádámról”, az Üdvözítőről és a Szűzanyáról. Jézust és Máriát beleszóni művébe keresztény kötelessége lett volna, akár katolikus, akár pedig protestáns szempontból nézve. A költő azonban pogány érzelmű, a kolostorokból gúnyt űz, pedig éppen a magyarok az egyháznak és a kolostoroknak köszönhetnek mindent. Ha nem lettek volna szlávok és nem lett volna egyház, Magyarország talán még ma is török pasalik volna. S amilyen megbotránkozott az egész mű szemlélete, olyan a befejezés is: a végzetszerűség pesszimiztikus ábrázolása mögül ugyancsak kilóg a kálvinizmus lólába!

Az elvakult bíráló nem is talál egyéb dicsérnivalót, mint a színház jobb ügysző méltó buzgalmát. Az előadás után megelégedetten állapítja meg, hogy a rendezés finom ízléssel hozta helyre a szerző tapintatlanságát: a darab végén megjelenik Mária a gyermek Jézussal karján. Erre a jelenetre nagyon nagy szüksége volt a darabnak! Hogy ez Madách szellemének hallatlan meghamisítása, az nyilván nem zavarja a cikkírót. Tudjuk egyébként, hogy ez a jelenet nem a prágai rendezés ötlete; így játszották a darabot Bécsben a hamburgiak is.

De ne csodálkozzunk azon, hogy Madách műve magára vonta a reakció haragját. Hiszen a darab a tömegek ügyévé vált. Igaz, hogy a körülötte feltörő politikai szenvedélyek csak egy részlet, a prágai szín végén felhangzó Marseillaise számlájára írhatók, de ez is elég volt ahhoz, hogy Az Ember Tragédiáját itt és ezúttal demokraták és szabadgondolkodók pártolják.

Az október 3-i, harmincadik előadás során a Marseillaise-jelenetnél immár megszokott kis tüntetés, nem tudni miért, a szokottnál feltűnőbben zajlott le. Ugyanis a közönség egy része, mégpedig elsősorban az állóhely és a karzatok közönsége¹⁹ tüntetően tapsolni kezdett, követelték a forradalmi induló megismétlését, és énekszóval kísérték a zenekar játékát. A tüntetés az előadás után részben az utcán is folytatódott. A hatóság lecsapott; Prága rendőrigazgatója megtiltotta a darab további előadását (az utolsó, 31. előadásra azért kerülhe-

¹⁷ F. A. Šubert: Devátý rok Národního divadla. Praha, 1893., 8–9. 1.

¹⁸ „Čech”, 1892., VII. 22., 26., 27.

¹⁹ A prágai Állami Központi Levéltárban (Ústřední státní archiv) PM 1891–95, 8/6/20/1 sz. alatt megtalálhatók az 1892-es előadásra vonatkozó fontosabb rendőri akták, sajnos nem valamennyi. De így is eléggé hű képet adnak a darab körül lezajlott hatósági procedúráról.

tett sor, mert a rendőrség egy ideig habozott, ismerve az ilyen intézkedésekben rejlő veszélyeket).

Az esetről természetesen sürgősen jelentés ment a bécsi belügyminisztériumba.²⁰ Ekkor a belügyminiszter maga a miniszterelnök, az ádáz politikai harcok középpontjában álló Taaffe volt. A prágai rendőrség a jelentéssel együtt továbbította Taaffenak a prágai Nemzeti Színház fellebbezését Az Ember Tragédiája betiltása ellen, javasolva, hogy a belügyminisztérium utasítsa el a színházigazgatóság kérelmét. A színház igazgatóságának azt az érvét, hogy a tüntetés után sorrakerült október 6-i előadás a legteljesebb nyugalomban, zavaró incidensek nélkül folyt le, a prágai rendőrség nem tartja helytállóknak; erre az előadásra ugyanis, mint a rendőri jelentés megjegyzi, a legmesszebbmenő óvintézkedéseket foganasították, s csakis ezzel magyarázható, hogy a kilengések ezen a napon nem ismétlődtek. A többi nem nehéz hozzáközelítenünk. Az Ember Tragédiája harmincegyedik előadása Prágában minden bizonnyal erős hatósági felügyelet alatt folyt le. Tudnivaló persze, hogy a prágai rendőrség ebben a fontos ügyben nem járt el önállóan. A beavatkozásra Thun gróf, az akkori helytartó adott parancsot.

Madách darabjának prágai sorsa ekként egyszerre elsődrendű fontosságú politikummá vált. A színház vezetősége minden követ megmozgatott, hogy a tilalmat visszavonassa; másrészt magának Taaffenak sem lehetett nagy kedve az akkori válságos politikai helyzetben ujjat húzni a közvéleménnyel. Nov. 15-i keltezéssel, Taaffe sajátkezű aláírásával válasz érkezik Bécsből Thun grófnak, a helytartónak címezve.²¹ A miniszterelnök és belügyminiszter rá akarja bírni Thun helytartót, hogy saját hatáskörében vonja vissza a tilalmat, azzal a feltétellel, hogy a kényes tizedik jelenetet (tehát a bizánci, londoni és második prágai után még a forradalmi színt is!) hagyják ki a darabból. „Így eleget tehetnének a színházi vállalkozó érdekeinek is, akit a darab betiltása esetén jelentős anyagi kár érne” — mondja a belügyminiszteri leirat. Thun most már presztizskérdést csinál az ügyből, noha nyilvánvaló hűzódózását politikai érvekkel álcázza. Válasza szerint, minthogy a tilalmat politikai megfontolásból mondták ki, visszavonása a helytartó részéről csökkentené a hatóságok tekintélyét, s a közvélemény azt a gyöngeség jelének fogná fel. A tizedik szín kihagyása csak súlyosbítaná a helyzetet, mert a közönség, — minthogy jól ismeri ezt a jelenetet, és mindig zajos tetszésnyilvánítással kíséri, — csak annál hevesebben követelné, s a tüntetés még nagyobb méreteket öltene.

Úgy látszik, hogy Bécs nemigen vette komolyan Thun érvelését. Figyelmen kívül hagyva a helytartó idézett, nov. 19-i okfejtését, december 3-án kelt döntésével Bécs helyt ad a prágai Nemzeti Színház kérelmének, s újra engedélyezi Az Ember Tragédiája előadását azzal a feltétellel, hogy a tizedik színt kihagyják, vagy más, nem kifogásolható jelenettel pótolják. Am alig mondja ki Bécs a szentenciát, újra változik a helyzet. A prágai rendőrigazgatóság dec. 5-i kelettel a következő jelentést nyújtja be a helytartónak (közöljük a teljes szöveget):²²

Cs. és k. rendőrigazgatóság, Prága.

Nr. 13415.

Excellenciád! Bizalmas értesülés alapján alázatosan bátorkodom magas tudomására hozni, hogy a radikális cseh diákság körében az úgynevezett haladó diák-frakció agitációt folytat oly irányban, hogy „Az Ember Tragédiája” c. színmű esetleges újabb, átdolgozott változatban való előadása alkalmával, nevezetesen abban az esetben, ha a „Párizs” c. képet és a „Marseillaise”-t kihagyják, a cseh Nemzeti Színházban botrányt provokáljon, és a színház igazgatóságát kifütyüljék.

Prága, 1892. dec. 5-én.

A helytartóság persze sietett hírül adni Bécsbe a készülő „összeesküvést”, s Taaffe belügyminisztériuma valóban hatálytalanította az engedélyt, amit annál könnyebben tehetett, minthogy a helytartóságnak még nemigen lehetett alkalma közölni azt a színház igazgatóságával.²³

A forradalmi szellemű cseh diákságtól való félelem volt tehát a döntő ok, amely Madách drámáját ideiglenesen levétette a cseh színház műsoráról.

Nem lehet tudni, honnan szerezte a prágai rendőrség azt a „bizalmas értesülést”, melynek alapján az ügyet végképpen lezárták. Bizonyára könnyen birtokába juthatott, hiszen köztudomású, hogy jól kiépített besúgó-hálózata volt. A Taaffe és Thun közötti nézeteltérést ismerve gondolhatnánk arra a lehetőségre is, hogy Thun „megrendelte” a prágai rendőrségnél a diákság mozgolódásáról szóló jelentést, s így akarta kierőszakolni a tilalmat feloldó

²⁰ 11390/praes/1892 sz. akta.

²¹ 12575/praes/1892 sz. akta.

²² 13145/praes/1892 sz. akta. (Németből fordítva.)

²³ 13154/praes/1892 sz. akta.

döntés megmásítását, vagy — minthogy a dec. 3-i döntésről aligha tudhatott — a tilalom érvényben hagyását. Am ez nem is lényeges. Hogy a radikális diákság készülődéséről szóló hír Bécsben ilyen riadalmat kelthetett, ez egymagában is jellemzi a helyzetet. A kilencvenes évek elején a haladó diákság mozgalma valóban igen erős volt, a baloldali diákok forrongása átterjedt részben a munkásifjúságra is (hiszen ki másból kerülhetett ki Prágában az állóhely és a karzatok közönsége?). A már ekkor végső diadala felé közelgő ifjú-cseh párt, Taaffe rendszerének legnagyobb ellenfele, demagóg módon kihasználta az őszintén baloldali törekvéseket. A demokratikus ifjúság mozgalma nem sokkal Az Ember Tragédiája körül lejátszódott epizód után érte el a tetőpontját, 1893-ban, amikor a rendőrség leleplezte az ún. „Omladina”-csoportot, s tagjait bíróság elé állította. Elképzelhetetlen hát, hogy 1892 őszén a radikális cseh ifjúság ne foglalt volna csattanósan állást az egész közvéleményt foglalkoztató Madách-kérdésben. (A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy 1893-ban, a pőr idején, az ifjú-csehek cserben hagyták az Omladinát, s éretlen, megtévesztett ifjak gyermekek csínytevésének minősítették.)

Igen érdekes megvilágításba helyezi a Tragédia betiltásának körülményeit a színház igazgatója, a kitűnő F. A. Šubert, a prágai Nemzeti Színház történetéről írott munkájában.²⁴ Šubert így emlékszik vissza erre az eseményre: „Az Ember Tragédiája hatalmas, jellemző jeleneteket elevenit meg az emberiség történetéből. Nem hiányozhatott belőle a nagy francia forradalom. Ebben a jelenetben a zenekar a Marseillaiset játssza. Ausztria, Olaszország és Németország között ebben az időben szövetség volt, melynek éle főleg Franciaország ellen irányult.²⁵ A Franciaországgal rokonszenvező csehországi megnyilatkozásokat a német szövetségesre való tekintetből elnyomták. A helytartó, Thun Ferenc gróf, annál is inkább üldözött mindent, ami Németországnak kellemetlen lehetett volna, mert egy ideig személyes kapcsolata is volt Vilmos császárral. Egy alkalommal néhány ifjú a karzaton állítólag elénekelt néhány sort a Marseillaiséből; az egész strófát aligha ismerte bárki is. De ez az incidens a karzaton elegendő volt ahhoz, hogy a további előadásokat betiltsák.”

Šubert magyarázata figyelmet érdemel, és némileg meg is magyarázná Thun makacskodását; láttuk azonban, hogy Bécsnek nem ez volt a szempontja, s a Tragédia sorsát nem ez döntötte el.

Az 1892-es előadás lehetővé tette, hogy Az Ember Tragédiájának cseh fordítását könyv alakban is kiadják. A Tragédia teljes cseh szövege a „Sborník svěrové poesie” („A világirodalom költői alkotásai”) nevű sorozat 22. számaként jelent meg J. Otto prágai kiadónál. A fordító, František Brábek, utal is rá, hogy e régebbi szándékának megvalósítását a darab színpadi sikere tette lehetővé. A színpadi előadás, írja Brábek, hozzáférhetőbbé teszi a tömegek számára Madách drámáját, vágyat ébreszt azokban, akik a mű értelmébe mélyebben akarnak behatolni, hogy megismerkedjenek a csonkítatlan szöveggel.

A könyv megjelenése újra megbolygatta a kérdést, s a Čas c. napilap, a demokratikus cseh polgárság egy politikailag igen mozgékony csoportjának orgánuma (melyhez Masaryk professzor is közel állt), terjedelmes tanulmányt szentel Madách művének.²⁶ A Čas tanulmánya igen sok szempontú elemzés. A darabról ez is úgy vélekedik, hogy nem színpadra való mű, mégpedig azért nem, mert a közönség nem gondolkodni jár a színházba. . . . „Ebből a világraszóló jelentőségű, a lángelme bélyegét magán hordozó alkotásból, mely telve egy érett szellem mély gondolataival, nálunk amolyan Excelsior-szerű látványosság lett, a paradicsombeli Éva pikáns attrakciójával. . . A szegény Brábek, aki lefordította és könyv alakban is kiadta a drámát, naivitásában bizonyára azt képzelte, hogy mindazok, akik tódultak a színházba, hogy megtekintsék Éva asszony híressé vált kosztümjét, sóvárogva és türelmetlenül zörgetik már a kiadó ajtaját, és se éjjelük, se nappaluk, amíg kezükbe nem kapják a könyvet”.

Ez persze mitsem von le a mű értékéből. A Tragédia a cikkíró szerint roppant nagyigényű mű, az ilyenekre, szokatlanságuk és grandiózus eszméik miatt nem alkalmazhatjuk a szokványos irodalmi kritériumokat.

Madách könyvéből egész elméleteket, magasabb és alacsonyabbrendű világnézeteket lehet leszűrni, az olvasó látókörének fejlettségi foka szerint. Aki már egyszer elolvasta, egy év múlva újra visszatérve hozzá ismét valami felsőbbrendűre bukkan benne, lépcsőfokról lépcsőfokra vezeti a költő, hogy tekintetét nagyobb távlatokhoz szoktassa. Ez megerősíti — a bíráló szerint — a régtől tudott tényt, hogy a Tragédiában óriási gondolati gazdagság van elhalmozva.

²⁴ F. A. Šubert: Dějiny Národního divadla v Praze 1883—1900. Praha, 1908. 337. 1.

²⁵ Ez az ún. Hármasszövetség érvényben volt az első világháborúig, illetve Olaszország kilépéséig.

²⁶ Čas, 1893. IX. 9.

Lesz talán olvasó, aki hajlamos a darabban egyes, csak lazán összefüggő képek sorozatát látni, bár e képek így is mesteriek, plasztikusak, kifejezők, az egyes ábrázolt történelmi korok szellemét lehelők. Nincs azonban alapja annak a felfogásnak, amely a Tragédiának töredékességét kifogásolja; éppen a történelmi színek megvágatása bizonyítja a költő fegyelmességét, érettségét és eredetiségét. Sokan vonnak párhuzamot egyrészt Madách műve, másrészt Goethe Faustja vagy Byron Kainja között, ez azonban a Cas bírálója szerint félreértés.

A bíráló leglényesebb kifogása Luciferre vonatkozik. Ez az alak nincs kellőképpen kidolgozva, következtelen és elrajzolt, ami a cikkíró szerint onnan ered, hogy filozófiailag nincs kellően megalapozva (például: öröktől fogva létezik, mint az Úr egyenrangú ellenfele, de mégis függ tőle és meg is semmisíthető általa).

*

Tizenkét évvel később, 1904 nyarán került sor Az Ember Tragédiájának prágai felújítására. Nincs rá adatunk, kiből s miért támadt az ötlet, hogy újra műsorra tűzzék Madách darabját. A századfordulón nagy változások történtek a színház vezetésében; a Šubert-féle vezetés ellenzéke felülkerekedett, és megbuktatta a régi gárdát. Két szempont teszi érthetővé a Tragédia felújítását. Az egyik kézenfekvő: Az Ember Tragédiája tizenkét évvel azelőtt „kasszadarab” volt, s a színház új vezetése joggal remélhette, hogy ismét megteszi ezt a szolgálatot. A másik okra abból következtethetünk, hogy a prágai Nemzeti Színháznak az összes lapokban naponként megjelenő fizetett közleménye²⁷ június 6-án, négy nappal a bemutató előtt, bécsi példára hivatkozik: az elmúlt év őszén Bécsben nagy sikerrel játszották Az Ember Tragédiáját. Tagadhatatlan, hogy Prága műsorpolitikája sokszor Bécshez igazodott, mint tudjuk, Az Ember Tragédiája esetében 1892-ben is.

Akárcsak 1892-ben, most is nagy reklámhadjárat előzte meg a bemutatót. A színház közleményei ezúttal is kiemelik a díszletek nagyszerűségét. A jelmezek figurine-jeit az előadás előtti napokban közszemlére tették a Topic-féle könyvkereskedés kirakatában a Ferdinánd úton.

A közönség ismét a látványosságoknak kijáró várakozással tekintett a darab elé. A közjátékok és betétek zenéjét ezúttal F. Picka, a prágai Nemzeti Színház karnagya komponálta (1892-ben az Erkel–Sichel-féle zeneszámokkal játszották a Tragédiát Prágában is). Két balett-betéttel is gyarapodott a darab: a római és a londoni színen. Egyébként, igen örvendetesen, színrekerült ezúttal az 1892-ben kimaradt konstantinápolyi és londoni szín is, természetesen a szokásos módon megkurtítva. A rendezést a cseh színháztörténetben kimagasló szerepet játszó tehetséges Jaroslav Kvapilra bízta, aki 1945 után halt meg mint a Csehszlovák Köztársaság „nemzeti művésze”-e.²⁸ Minthogy a darabot hetente háromszor-négyszer játszották, kettős szereposztásra volt szükség. Ádám szerepében Mačejovsky és Vávra, Éva szerepében Grégrová és Dostalová váltakoztak (néhány előadáson mint vendég a cseh származású zágrábi Nina Vávrová is), Lucifert Karel Želenský alakította. Az egykori főszereplők közül mindmáig büszkesége a cseh Nemzeti Színháznak Leopolda Dostalová nemzeti művésznő, aki jól emlékszik a Tragédia 1904-es előadásaira s azok hatalmas visszhangjára a prágai közönség körében.

1904. június 10-én, a „holt szezon” elején került sor a Tragédia első előadására.

A siker, amint az egykorú sajtóban közölt objektív tényekből is kiviláglik, óriási volt, s talán még az 1892-es diadalt is túlszárnyalta. Noha a színház igazgatósága megragadta a szerencsét és opera-helyárat szabott, a Tragédia előadásról előadásra telt házat vonzott. Hetekig adták a darabot bérleten kívül, az elővételi pénztárt valósággal ostromzár alatt tartotta az érdeklődők hatalmas tömege; vidéken is akkora volt az érdeklődés, hogy társaslátogatásokat kellett szervezni. A nyári turnusban huszonegyszer játszották a darabot, ebből — a színház hivatalos kimutatása szerint — tizenhét alkalommal minden jegy elkel, négyszer pedig ugyancsak majdnem telt ház előtt játszottak. Vitathatatlanul Az Ember Tragédiája lett a színházi idény fénypontja.

A darabbal, amelynek a cseh színpadon most már úgyszólván hagyománya volt, nem foglalkozik a sajtó olyan bőségesen, mint 1892-ben. De a bírálók megjegyzései között így is nagyon sok tanulságos észrevétel található. A Národní Politika ezúttal is igen kedvezően nyilatkozik.²⁹ „S”. jegyű kritikusa, aki azonos Matěj Anastazia Šimáček-kal, a jónévű íróval, örül a darab sikerének, mert Az Ember Tragédiája művészi színvonala magasan felette áll

²⁷ „Z kanceláře Národního divadla”

²⁸ Írók, művészek legmagasabb kitüntetése a mai Csehszlovákiában.

²⁹ Národní Politika, 1904. VI. 12.

a népszerű Verne-átdolgozásoknak és mindenféle eszmei alapot nélkülöző féeriek-nek. Az előadást dicséri; a tizenkét év előtti kiállítás talán impozánsabb volt, de a mostani díszletezés hangulatosabb, festőibb. Hiba, hogy a londoni jelenetet túlon túl megrövidítették, a forradalmi jelenetben pedig a viszonylag kisméretű díszletek nem engedték érvényesülni a tömeget. Magával a darabbal kapcsolatban megjegyzi, hogy a falanszter-jelenet talán időszzerű lehetett a darab megírása, sőt budapesti bemutatója idején, ma már azonban Fourier eszméje elavult. Érdekes észrevételei vannak a bírálónak a színészi teljesítményekről. Dicséri Želenský Luciferét, aki maga a megtestesült öntudat és erő, dac és büszkeség; metszően gúnyos nevetése azonban nem pokoli, inkább keserű, szomorú, szenvedő. Az Ádámot alakító Vávra arra törekedett, hogy Ádámot egyéni árnyalatokkal jellemezze az egyes történeti képekben, ami ugyan elvben helyes, de nem szabad megfélemedezni arról, hogy az a mindig változó jellemű Ádám mégiscsak ugyanaz mindvégig: a változásokban meg kell őrizni a folytonosságot. Dostalovává a bíráló szerint sikerrel érzékeltette Évában a mindig diadalmaskodó nőieséget.

Részletesebben foglalkozik a Tragédia tartalmával és mondanivalójával a Čas.³⁰ Kedvező jelenségként könyveli el, hogy a közönség, amely gyakran csak a látványosság kedvéért megy színházba, a pompás keretben ezúttal értékesebb tartalmat is kap, a darab filozófiai eszméivel azonban nem ért egyet. A bíráló minden bizonnyal Jindřich Vodák, a század első évtizedeinek legtekintélyesebb színikritikusa és dramaturgiai szakembere. Bírálata szerint a történeti színek túlságosan sablonos vázlatok, Ádám pedig nem a harc, a cselekvésre összpontosuló akarat embere, hanem csak tétlen szemlélője az eseményeknek. „Számára az emberiség fejlődése nem bámulnivaló, hatalmas és szakadatlan törekvés kozmikus célok felé, hanem csak szüntelen, kisszerű, bosszantó és szeszélyes félbehagyogatása és újakezdése a dolgoknak.” A bíráló ezért attól tart, hogy a Tragédia sikerét a dekoráció, díszletek, fényhatások és zenei effektusok fogják biztosítani. 1892-ben Éva paradicsomi öltözete és a Marseillaise hatott. De a külvárosi színpadokon ma már sokkal paradicsomibb Évákat is láthatni, ami pedig a francia marseillaisét illeti (a hatalomra jutott cseh polgárság emberének figyelemre méltó megjegyzése ez!): „már régóta nincsen ránk olyan gyűjtő hatással”.

A Čas »K. L.« kezdőbetűs kritikusa külön foglalkozik Pickának a Tragédiához írott zenéjével.³¹ Ízlésesnek, színvonalasnak mondja, de nagy hibája, hogy nincsen benső kapcsolata a mű tartalmával. A kőzjátékok bármelyike odaillenek bármely szín elé. Pedig Madách költeménye megérdemelné, hogy irodalmi jelentőségéhez méltó zenét kapjon, amely némileg kifejezné a mű világnézeti tartalmát.

Nagyobb közleményt szentel a Madách-előadásnak a szociáldemokrata párt napilapja, a „Právo lidu” is.³² A darabot szocialista szempontból iparkodik bírálni, véleménye nem éppen kedvező. A darab bemutatását megelőző reklámhadjárat szerinte erősen túlozta a mű irodalmi értékét. Madách drámája egy a Faust-utánpótlások közül, ezenfelül sokban emlékeztet Byron Kainjára és Hugo „Légende des Siècles” c. alkotására is. Előnye azonban, hogy a legmélyebb problémákat konkrét, színpadilag is hatásos jelenetekbe tudta sűríteni. A bíráló a továbbiakban így elemzi a Tragédiát: „Madách alapján véve jellegzetesen romantikus, s azok az eszmék, melyekre költeményét alapozta, határozottan nem modernek. A legjobb esetben is romantika és modern nézetek olyasféle elegyedéséről beszélhetünk, amilyent az ötvenes évek liberális gondolkodójától várni lehet. . . . Az Ember Tragédiája a világ teremtésével és a paradicsomból való kiűzetéssel kezdődik, azaz a zsidó-keresztény mítosz szellemében, de a Föld és az ember pusztulásával fejeződik be, a modern természet-tudomány nézeteit követve. Már ebből is nyilvánvaló . . . az eszmei egyöntetűség hiánya . . . Aki Ádám-Éván kezd, mulhatatlanul a végétélet napjával kell befejeznie mondókáját . . . (Madách) osztja a romantikusok félelmét, akik a kapitalista korszak nyüzsgését látván maguk körül, attól tartanak, hogy az ipar és a tudomány vívmányai a szépség, szerelem és poézis végét jelentik a világon. Mily neveléses és elavult aggodalmaskodás ez ma, amikor tanúi vagyunk, mint csirázik ki a kapitalista anyagiasság elleni küzdelemből az új művészet és új szépség.” Ezzel szemben a londoni jelenetben a bíráló szerint Madách helyesen mutat rá a szociális problémákra, csakhogy itt meg a tanulságot vonja le helytelenül. A falanszter-jelenet reakciós tévutakra vezetheti a tájékozatlanabb nézőt. Az egész költemény pesszimista alkotás, hiányzik belőle a fejlődés eszméje. A darabnak ezenfelül külön is árt az, hogy a színszerűség és a gondolati tartalom követelményei kölcsönösen megsemmisítik egymást. „Szegény filozófus költő — vajjon nem forog-e sírjában?”

³⁰ Čas, 1904. VI. 12.

³¹ Čas, 1904. VI. 24.

³² Právo Lidu, 1904. VI. 12.

A kritikus „r” jegyet írt bírálata alá. Minthogy a szociáldemokrata pártlap színikritikusa ebben az időben F. V. Krejčí volt,³³ feltehető, hogy az elvi jelentőségű bírálat tőle származik. A mai cseh irodalomtörténet az opportunizmusba tévedt szociáldemokraták közé sorolja F. V. Krejčít, amiből persze az adott esetben nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

A sajtóhangok felsorolását természetesen tovább lehetne folytatni. A „Divadelní Listy” c. színházi szaklap, hatalmas költői alkotásnak” mondja Az Ember Tragédiáját,³⁴ a német nyelvű Prager Abendblatt a legnagyobb elragadtatás hangján ír róla;³⁵ a klerikális „Čech” „-ez” jegyű kritikusa (Emánuel Žak) ezúttal is ócsárolja a darabot, bár korántsem olyan durva tónusban, mint tizenkét év előtti kollégája.³⁶

Az 1904-es nyári évad, mint említettük, huszonegy Tragédia-előadással zárult, de a darab iránti érdeklődés ekkor még tetőpontján volt. Ősszel újra másorra került a darab, szeptemberben, októberben és decemberben még tizennégyszer játszották, továbbra is fényes sikerrel. Prága 1904 júniusától Madách-lázban égett. A darab népszerűségének, sőt — ne riadjunk vissza a szótól — divatosságának érdekes bizonyossága többek között egy paródia: Otomar Schäfer neves cseh író³⁷ „Komédie člověka” (Az Ember komédiája) c. bohózata, amely Az Ember Tragédiája hatására keletkezett. Németh Antal említi,³⁸ hogy Az Ember Tragédiája bécsi sikere nyomán felbukkant egy „Die Tragödie der Posse” c. darab, amiből Németh bizonyára joggal következtet Madách drámájának népszerűségére, arra, hogy foglalkoztatta az elméket. Nos, Otomar Schäfer fentebb említett darabja nemcsak nevében tartja a rokonságot Madách művével, hanem tartalmával is megcáfolhatatlanul rávall mintájára, amelytől persze inkább ötletet kapott, mint filozófiai ihletet.

Schäfer darabját a smíchovi (prágai városnegyed) Švanda-színház játszotta a nyári idényben; minthogy a cenzúra engedélye július 22-i keletű, nyilvánvaló, hogy a darab közvetlenül Az Ember Tragédiája bemutatója után keletkezhetett.³⁹ Schäfer „Az Ember komédiája” c. bohózatának alcíme: „Az emberi ostobaság története 10 képben, elő- és utójátékkal”. Az előjáték színhelye, „a házaselet paradicsoma”, ahol Adam Bumbálek (»Korhely Adam») prágai kispolgár fogadja Éva nevű oldalbordájának testi fenyegetéssel fűszerezett szemrehányásait. Megjelenik a Látomás nevű szereplő is, és bemutatkozik: „Én vagyok az ördög, de ne méltóztassanak megijedni, nem Az Ember Tragédiájából, — én csak amolyan derék, becsületes, komédiabéli cseh ördög vagyok”. A tökrészeg Adam elkeseredését látva, a szolgálatkész Látomás felajánlja neki, hogy elvezeti „más korokba és tájakra”, hadd lássa Adam, mennyi bajt okoztak már az asszonyok, amióta a világ világ. A következő színekben Adam, Éva és az ördög mindegyre más alakban bukkannak fel (Adam mint Don Quijote, mint »Eau de Cologne, a pisai állatorvosok egyesületének elnöke”, mint „Csing-csang-csung nevezetű kínai nemes” — Éva mint Carmenita nevű szolgáló, mint Dona Elvira műlovarnő, mint Monna Vanna stb. Van prágai szín is, a „Törött hárfához” címzett kocsmá, ahol Adam mint Ferdinand Růžička nevű gazdaember, Éva pedig mint citeráslány jelenik meg). A X. színben pedig, amely félreérthetetlenül a Tragédia eszkimó-jelenetet parodizálja, Évát úgy látjuk viszont, mint a „Sok az asszony, nincsen férfi” c. folyóirat főszerkesztőjét, Ádámot pedig mint száanalomra méltó „utolsó mohikánt”, utolsó satnya példányát a férfinemnek, amely immár teljesen kipusztult a nőktől elszenvedett sanyargatások következtében. A vaskos párbeszédék folyamán Adam megdöbbenve értesül róla, hogy a körülötte levő hölgyek valamennyien igényt tartanak rá, — s rémületében felébred. Az utójátékban azután elkövetkezik az „optimista” megoldás: lidérces álma után Adam jobban megbecsüli egyetlen feleségét, kibékül vele, s azt is megfogadja, hogy többé nem iszik...

Ez az igénytelen kis bohózat, melynek a lényegét tekintve természetesen semmi köze Madách drámájához, egyik tünete csupán a Tragédia ekkori nagy népszerűségének.

³³ A prágai Nemzeti Színház 1905. évi naptára szerint (Kalendář Narodního divadla pro rok 1905).

³⁴ Divadelní Listy. Red. Otto Fastei. 1904. VI. 20., 280. 1.

³⁵ Prager Abendblatt, 1904. VI. 12. „W” aláírással.

³⁶ Čech, 1904. VI. 12.

³⁷ Otomar Schäfer (1883—1945) regény- és drámaíró, nevét leginkább a prágai alvilág életéről alkotott naturalisztikus színezetű művei és utópisztikus elemekkel tarkított mesejátékai őrzik. Pályája kezdetén a könnyebb, mulattató műfajoknak hódolt, elete végén visszakanyarodott hozzájuk, s detektívregényeket kezdett írni.

³⁸ Németh Antal: Az Ember Tragédiája a színpadon. 70. 1.

³⁹ A darab kézírata a prágai Národní museum (Nemzeti múzeum) színiosztályának könyvtárában található 3632. szám alatt.

1904 végén a prágai színház kénytelen volt levenni a darabot a műsorról, mert a díszletek tovább vándoroltak a brnoi (brünni) színházba, ahol 1905 elején tizenötször került színre Az Ember Tragédiája. A Prágából érkező hírek persze itt is óriási tömegeket vonzottak a színházba. A prágai „Divadelní list Májez” c. szaklap némi éllel jegyzi meg:⁴⁰ „(A bemutatóra) eljött sok olyan néző is (az értelmiség legjobbjai közül is), akik máskülönbben nem járnak színházba, de Az Ember Tragédiáját eljöttek megnézni. Lám mire képes a kiállítás!” Brno helyi sajtója is foglalkozott a darabbal. A Lidové Noviny „W. W.” jegyű kritikusa vitába száll a darab alap gondolatával:⁴¹ „A mű filozófiai álláspontja aligha elégti ki a modern kor emberét. A mód, ahogyan az istenséget és emberiséget felfogja, a költemény evolúcióellenes irányzatossága közönyösen hagy bennünket, éppúgy, mint az a bibliai antropomorfizmus, amellyel a szerző az emberi lélek legelemibb és legfájdalmasabb problémáit allegorizálja. A modern ember sohasem fog megbékélni azzal a gondolattal, hogy az emberiség egész fejlődése csak tévelygés s elfordulás az istenségtől; ellenkezőleg, az isteni szikrát éppen azokban az erőkből keresi és találja meg, amelyek a fejlődést előrehajtják, s az emberiséget metafizikai célok felé röptetik. De a költőnek joga van kifejeznie magát, s a művészi alkotást más kritériumokkal kell mérnünk, mint csupán bölceletiekkel. Az Ember Tragédiája figyelemre méltó alkotás, s bemutatását nálunk csak helyeselhetjük.”

Brnóból a Tragédia oly nélkülözhetetlen díszletei Plzeňbe (Pilsenbe) vándoroltak tovább. Plzeňben ez volt az első magyar darab, amely színrekerült. A színház vezetőségének felajánlották megvételre a díszleteket, s az el is fogadta az ajánlatot. Így Az Ember Tragédiája immár híressé vált kelleki Plzeňben pihentek meg. Május közepétől az évad végéig tizenkét-szer játszották a darabot. A helyi lapok igen kedvezően írnak a magyar szerző művéről. A „Plzeňské Listy” „nb.” aláírású kritikusa szerint⁴² ugyan „a közönség inkább a darab pazar kiállítását becsüli meg, mint Madách szellemes és szép alkotásának költői értékét . . . Nehezére esik ily tartalmas mondatokat, ily mélyértelmű gondolatokat és hatalmas igazságokat hallgatnia.” Bővebben ír a bírálat Madách életéről és a Tragédia keletkezéséről; megjegyzi, hogy Madách pesszimizmusa a szenvedők, nyomorultak és etesettek iránti részvétből táplálkozik, s talán a költő egyéni boldogtalanságából is. A költő hatásosan dolgozta fel metafizikai mondanivalóját. Ebben sokakat felülmúlt a világirodalom nagyjai közül, akik hasonló tárgyról írtak, s a legnagyobbak közé emelkedett.

A „Plzeňský Ohzor” kritikusa szintén részletesen foglalkozik a darabbal.⁴³ A bíráló egybeveti Madách Luciferét Goethe Metisztójával, és megállapítja, hogy lényegbevágó különbség van köztük: míg Goethe Metisztója „a rossz” megtestesítője, addig Lucifer Madáchnál „az ész” jelképe (a bíráló itt nyilván a szkeptikus, kételkedő értelemre gondol). Ez a bíráló is sajnálkozik, hogy éppen a konstantinápolyi és a londoni szín zsugorodott össze.

1905 őszén azután a plzeňi színház újra kölcsönadta az immár tulajdonában levő díszleteket a prágai Nemzeti Színháznak. A darab vonzóereje a jelek szerint mitsem csökkent. Erre vall az a körülmény, hogy a szeptember 16-án sorra került első őszi előadást a Nemzeti Színház szociális segélyalapja javára tartották meg; ilyen célra pedig a legnagyobb bevételre számító darabokat szokták kiválasztani. A Tragédia ebben az őszi idényben is megért még néhány előadást.

*

A világháború előtt még egyszer felbukkant Madách neve a prágai Nemzeti Színház színlapján. 1909-ben ismét felújították a Tragédiát, ezúttal is a kitűnő Kvapil rendezésében, s talán az ő személyes kívánságára is. A rendező ezúttal egészen más felfogásban kísérletezett Madách művének előadásával.⁴⁴ Ugyanazt a módszert választotta, amellyel ebben az időben Shakespeare-darabokat rendezett: teljesen, szinte sémaszerűen egyszerű színpad, kissé megemelve s a szokottnál jóval kisebb területű, minimális díszletezés, minden feltűnő dekoratív elem kerülése. Kétségtelenül olyan megoldás, amely a nagy igényű daraboknak kedvez: előtérbe helyezi, érvényesülni engedi a gondolati tartalmat.

Sajnos, a politikai légkör, amelyben a Tragédia színrekerült, ezúttal nem kedvezett a fogadtatásnak. A Monarchián belül ekkorra már szerfelett kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek, az Apponyi-féle magyarosító rendelkezések, a csernói események elmérgesítették a magyar–szlovák viszonyt s így közvetve a magyar–cseh viszonyt is, hiszen a cseh–szlovák egység gondolata a csehek között egyre erősödött. A cseh sajtó eleve ellenséges a magyar

⁴⁰ Divadelní list Máje, 1905. (I.), 80. l.

⁴¹ Lidové Noviny, Brno — 1905. II. 19.

⁴² Plzeňské Listy, 1905. V. 15.

⁴³ Plzeňský Ohzor, 1905. V. 15. és 16.

⁴⁴ Az újszerű rendezői megoldásról több napilap is megemlékezik.

darabbal szemben, itt-ott nem is titkolja, hogy politikai okokból. „A művészet nem politika — miért is gátolná hát Černová a Nemzeti Színházat abban, hogy Madách »drámái költeményével« nyissa meg a szünidő utáni bemutatók sorát?» — veti fel a kérdést gúnyosan a „Den» c. folyóirat „T” jegyű cikkírója (valószínűleg Václav Tille⁴⁵). Majd valósággal gyűlölködő hangnemben folytatja beszámolóját: „Byron és Krasiňski nagy szavakkal nagy fájdalmat fejeztek ki; Madách a romantikus költészett szakadozott, megfakult foszlányaiból férceli össze »drámái költeményét« és rikító színekkel... mazolja be papiros-filozófiáját. Mi sem visszataszítóbb az elcsépelet... fogalmak ilyen keverékénél, amelyet a legostobabb néző is pusztán a csabító kiállítás unalmas keretének tart.” Jellemző erre a légkörre ugyanennek a folyóiratnak néhány nappal előbbi kis közleménye,⁴⁶ amely arról ad hírt, hogy Goldmark Károly, a világhírű zeneszerző operát ír Az Ember Tragédiájából, s a budapesti Pester Lloyd támadja Apponyi minisztert, amiért nem akadályozta meg, hogy a bécsi opera, Budapestet megelőzve, magának szerezze meg az új opera bemutatási jogát. A „Den” gúnyosan fűzi hozzá, hogy a Pester Lloyd feleslegesen mérgeződik; hiszen Goldmark nem magyar, s a magyarok hírnevét külföldön amúgy is jóvátehetetlenül befeketítették az emberiség ellen elkövetett bűneik.

Senki sem tagadja ma, hogy az akkori magyar kormány a nemzetiségekkel szemben bűnös politikát folytatott — hiszen a magyarság legjobbjai akkor és azután is felemelték szavukat ez ellen a politika ellen. De éppen olyan bizonyos az is, hogy a „Den” bírálatában nem volt egy szemernyi tárgyilagosság sem, amikor észrevételeit papírra vetette, nem is igen iparkodhatott őszintén elmélyedni Madách művébe.

Ugyancsak elfogult a darab rovására, de valamivel mégiscsak higgadtabb Karel Čvančara beszámolója az agrárpárt napilapjában, a „Venkov”-ban.⁴⁷ Bár problematikusnak tartja az egykor híres darab felújítását, dicséri K vapil rendezői megoldását, amely szerinte jobban megfelel Madách elképzelésének, mint a régebbi előadások; a költő ugyanis nem realizálisan, hanem szimbolikusán ábrázolja az emberiség történetét. Az egyszerű keretekben jobban érvényesül a szöveg. De a darab befejezése ellenkezik a mű egész koncepciójával, különösen, ha a konstantinápolyi jelenetre gondolunk. „Vagy talán Madách az emberi titanizmus tragédiáját akarta ábrázolni, azt akarta volna mondani, hogy az egyház győz az emberen, aki elfáradt a kielégülést nem hozó örökös kutatásban... s lemond az igaz emberség győzelméről?”

A szociáldemokrata Právo Lidu is fitymálva ír a darabról,⁴⁸ mely „nyugodtan porosodhatott volna az archívumban”. Népszerű balettekkel versengő darab ez, melynek legfőbb vonzóereje a hiányos öltözötű hölgszereplők. De a Právo Lidu legalább hozzáfűzi: „... mégis költői mű, melyet kár ilyen cölóra lealacsonyítani”.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a darab nem jutott túl a tizedik előadásra. 1909 korántsem oly örömdetes állomása Madách csehországi történetének, mint 1892 és 1904—5 volt. De leegyszerűsítése volna feladatainknak a kapcsolatok kutatása terén, ha elhallgatnók a kellemetlenebb jelenségeket. Ennél fontosabb, hogy megértsük okaikat és leszűrjük tanulságaikat a *mának*.

*

Tudatosan adtam ennek a közleménynek az „adalékok” címet; annyi érdekes adat lappanghat még, hogy ezt a viszonylag szűk részletkérdést sem tanácsos még egyelőre összefoglalni. Amit az adatok alapján általánosságban el lehet mondani, az körülbelül ennyi:

Az Ember Tragédiája Prágában elsősorban mint látványosság aratta hatalmas sikereit. Az előadás nem volt alkalmas arra, hogy a nagyközönség elmélyedhessen Madách halhatatlan művének gondolataiban. A tömegekről tehát — bármennyire jól esnek — nem lehet elmondani, hogy megértették Madách művészi szándékát. Az 1892-es politikai rokonszenvtüntetetés is inkább szólhatott a forradalmi jelenetnek, mint a darab egészének. S ezen nincs mit csodálkozunk, hiszen a darab értelmezése körül azóta is dúl a vita, má nem kevésbé, mint évtizedekkel ezelőtt. A darab csehországi sikere mindazonáltal nagy nyeresége a magyar—cseh

⁴⁵ Den, 1909. VIII. 12. A prágai Nemzeti Színház 1910-re kiadott naptára szerint a lap színikritikáit Václav Tille írja. Tille jónévű író és kritikus volt, fontos színház-történeti monográfia szerzője, Božena Němcová-nak, a legnagyobb cseh írónőnek életrajzírója, jelentős folklorista. Amit emberi és írói profiljáról tudunk, nem teszi érthetővé a fentebb idézett magatartását.

⁴⁶ Den, 1909. VIII. 12.

⁴⁷ Venkov, 1909. VIII. 12.

⁴⁸ Právo Lidu, 1909. VIII. 14.

kulturális kapcsolatoknak. Hiszen a nézők tömegei, ha nem foghatták is fel tökéletesen a mű értelmét, annyit feltétlenül tudomásul vettek, hogy komoly, nagyigényű művészi alkotással van dolguk. A hozzáértőbbek — eltekintve a kivételektől, amelyek többnyire nem művészi megfontolásból erednek — felismerték a darab jelentőségét, elmélyedve elemezték, elismerő bírálatokat írtak róla. Laikusok és irodalmi szakemberek szemében nagyot nőtt a magyar irodalom tekintélye. Ez is érdeme Madách nagy művének, amelyet hitein szerint (bár súlyos és tisztelre méltó ellenérvek hangzottak el legutóbb is) szocializmusra törekvő korunkban több megbecsülés, nagyobb szeretet illet meg, mint bármikor ezelőtt.

JÁNOSY ISTVÁN

AZ ERDÉLY ARANYKORA FORRÁSAINAK PROBLÉMÁIHOZ

Jókai történelmi regényeit az elmúlt idők irodalomtörténései kemény kritikával illeték. Szerintük Jókai a történelem tényeit nem vette komolyan, s a közönség szórakoztatását keresve magaalkotta képzeletvilággal fedte el azt, ami valóban történt. Császár Elemér »A magyar regény története« című művében ad hangot e felfogásnak.¹ »A történelmi regény, noha [Jókai] élete végéig kedvvel művelte, nem illett egyéniségéhez... Amilyen erősen, szinte vallásos kultusszal fokozottan élt szívében a ragaszkodás nemzetünk dicsőséges múltjához, épp annyira hiányzott érzéke a történelem szelleme, a kor lelke iránt. Sokkal művészebb temperamentum volt, mintsem a történelmi igazság kedvéért lemondott volna a művészi hatásról, a históriát nem vette komolyan... Romantikus képzelete sem engedte magát belekényszeríteni a történet merev keretébe, s itt is olyan szabadon csapongott, mint a költött mesék bírodalmában... Nem volt ugyan annyira felületes és léha mint Dumas, de nem dolgozott olyan műgonddal és költői céltudatossággal, mint Jósika a legjobb regényeiben, s így nemcsak hogy tovább nem fejlesztette a történelmi regény műfaját, hanem még meg sem tudta tartani azon a színvonalon, amelyre Eötvös emelte, sőt visszahajlított a Jósika színvonalára — nem egyszer még ennél is mélyebbre... mert pusztán szórakozásra szánt meséi még Jósika komoly regényeinek fajsúlyát sem érik el, kivált a korrajz hűségében maradnak el mögöttük.«

Helytálló vajon e súlyos elmarasztaló ítélet? — erről a végleges szót csak Jókai valamennyi történelmi regéneinek részletes forrás-, szerkezeti-, és jellemrajz-elemzése nyomán lehet kimondani. Azonban egy regényének, Az Erdély aranykorának részletes elemzéséből is érdekes tanulságokat vonhatunk le, s egyben betekintést nyerünk az induló regényíró műhelymunkájába.

Jókai történelmi regényeinek forrásait lényegében már felderítették. Gálos Rezső² megállapította, hogy az Erdély aranykora fő forrása Cserei históriája. Csereitől vette Jókai a regény szerkezetét és legfontosabb jeleneteit. Orr Sándor kéziratosszertációjában³ és Rajk László disszertációjában is találhatunk értékes megállapításokat⁴. Czunya Miklós disszertációjában⁵ felderíti Jókai valamennyi forrását. Kimutatja,⁶ hogy Jókai forrásait ciklusonként használja fel. Egy-egy forrásciklushoz kapcsolódó művei egységes, zárt csoportot alkotnak. Például: *Cserei Mihály históriája*,⁷ *Bethlen János: »Historia Rerum Transsilvanicarum«* című műve⁸ *Bethlen Miklós önéletírása*⁹ és a *Bethlen Miklós* neve alatt megjelent, de nem tőle

¹ Császár Elemér: A magyar regény története 2. kiad. Bp. Egyet. ny.

² Gálos Rezső: Jókai és Cserei. Erdélyi Múzeum 1912. 239–43. 1. és Bánfi Dénes csókja. Uránia. 1912.

³ Orr Sándor: Jókai első történelmi regényei. Kéziratosszertáció.

⁴ Rajk László: Jókai: »Törökvilág Magyarországon« című regényéről — disszertáció.

⁵ Czunya Miklós: Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934.

⁶ Czunya Miklós: i. m.: 7. l.

⁷ Cserei Mihály *História 1661–1711*. Eredeti kéziratok és kiadások alapján szerk. Kazinczy Gábor Pest 1852. Rövidítése: *Cserei*.

⁸ Bethlen János: *Rerum Transilvanicarum libri quatuor (1629–1663. és Historia rerum Transilvanicarum 1662–1673. Viennae 1782–83. Rövidítései: Bethlen J. I. és Bethlen J. II.*

⁹ Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László Pest. I. köt. 1858. 2. köt. 1860. Rövidítése: *Bethlen M.*